

OBNAVLJANJE PRIVREDNOG ŽIVOTA U SRBIJI POSLE PRVOG SVETSKOG RATA

APSTRAKTUM: U radu je obrađeno stanje privrede u Srbiji posle Prvog svetskog rata i uslovi pod kojima se ona obnavlja. Iako suočena sa velikim teškoćama, Srbija je do kraja 1921. godine obnovila saobraćaj i proizvodnju u osnovnim privrednim granama (poljoprivredi i zanatstvu) i stvorila preduslove za oporavak privrede u celini.

Prvi svetski rat je ostavio teške posledice na celokupni život Srbije. Od svih zemalja učesnica u ratu, Srbija je srazmerno najviše stradala. Rat je uzeo velike ljudske i materijalne žrtve. Ulazeći u rat 1914. godine, Srbija je mobilisala 800.000 ljudi, a od tog broja poginulo je ili u ratu umrlo 369.818 vojnika. Ukupan broj umrlih i poginulih sa teritorije pred-ratne Srbije (sa Makedonijom) izneo je po zvaničnim podacima, 1.247.437 ljudi, tj. 28% od ukupnog broja stanovništva. Tome treba dodati 114.000 ratnih invalida i 150.000 civilnih lica sa smanjenom radnom sposobnošću. Najnovija istraživanja pokazuju da su gubici stanovništva u pojedinim delovima Srbije u toku Prvog svetskog rata iznosili i do 50%.¹

Sa okupacijom Srbije njena privreda je potpuno zamrla. Već za vreme ratnih operacija stradao je dobar deo ionako malobrojnih industrijskih i zanatskih preduzeća, ali je sistematsko pljačkanje počelo tek za vreme okupacije, a naročito pri povlačenju okupacione vojske. Okupator je odneo mašine i alate iz fabrika i zanatskih radionica, ispraznio trgovine, a rudnike eksploatisao bez ikakve mere i plana. U toku rata privatna preduzeća po

¹ Sergije Dimitrijević, *Privredni razvoj Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1962. (u daljem tekstu: S. Dimitrijević, n. d.); Milica Milenković, *Sindikalni pokret u Srbiji 1918-1920*, Beograd 1971. (u daljem tekstu: M. Milenković, n. d.); Isidor Đuković, *Rudničani i Takovci u oslobodilačkim ratovima Srbije 1912-1918*, Beograd 1995.

gradovima izgubila su 30% u građevinama i 57% u postrojenjima, dok je državna industrija još više stradala. Zanatlije su izgubile polovinu svog inventara. U sličnim razmerama oštećene su i trgovine. Domaće bankarstvo je u toku okupacije bilo potpuno paralisano, jer okupator nije dozvolio rad nijednom srpskom zavodu. Železnički saobraćaj je izgubio više od polovine svojih vrednosti. No ipak, u najnepovoljnijem položaju se našla poštansko-telegrafsko-telefonska služba, koja je ostala gotovo bez ikakve opreme.²

Poljoprivreda je bila više oštećena od gradske privrede. Za vreme neprijateljske okupacije proizvodnja je smanjena za 30-40%, ishrana stanovništva svedena na 50% od uobičajene količine. Rekvizicijom je stočni fond smanjen za 70%, a vrednost poljoprivrednog inventara oštećena za 44%. Prema proceni Narodne banke iz 1919. godine, narodu je u toku rata i za vreme okupacije u raznim vidovima bilo odneseno oko pet milijardi dinara imovine, dok se iz izveštaja o količini žigosanih kruna u Srbiji videlo da u toj pokrajini nije bilo više od 600.000.000 kruna i 50.000.000 leva. Kada se odbije suma koja se nalazila u rukama trgovaca i nezemljoradnika, zemljoradnici su u 1919. godini mogli imati jedva oko 50.000.000 kruna kao naknadu za svu upropašćenu imovinu. ali kada se ovome doda i stalna devalvacija krune, postaje jasna slika narodnog siromaštva i opšte nemogućnosti da se privreda obnovi vlastitim naporom.³

Kako su izvori akumulacije srbijanskog kapitala bili uništeni, najpre se pristupilo utvrđivanju osnovnih principa za isplatu ratne štete Srbiji. Jedna od prvih uredaba nove vlade bila je o naknadi štete prouzrokovane ratom 1914-1918. Budući da je Srbija išla u red najnerazvijeniji pokrajina u odnosu na Hrvatsku, Slavoniju, Sloveniju i Vojvodinu, koje nisu imale srazmerno Srbiji ni ljudske ni materijalne gubitke, to su predstavnici vlasti Srbije u novoformiranoj državi Kraljevini SHS smatrali da imaju pravo na najpovoljnije uslove u obnavljanju i privrednom razvoju zemlje.

Reparacije su bile za Srbiju na početku obnavljanja privrede jedini izvor preživljavanja i privrednog obnavljanja, a kasnije i akumulacije. Jugoslavija je od Nemačke na ime reparacija do 1927. godine dobila blizu 366.000.000 zlatnih maraka, i to najvećim delom u naturi. Reparacije su korišćene poglavito za obnovu železničke mreže i voznog parka, za nabavku postrojenja oštećenoj privatnoj industriji u Srbiji, za nabavku poljoprivrednog inventara, za popunjavanje nedostataka budžetskih investicionih kredita, a još više za popunjavanje materijalnih rashoda. Međutim, reparacije ni iz daleka nisu nadoknadile svu pretrpljenu štetu za vreme rata.⁴

2 Isto; Nikola Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918-1940*, Beograd 1958. (u daljem tekstu N. Vučo, n. d.)

3 Isto; Arhiv Vojnoistorijskog instituta, popisnik 4, k-57-5-1-34 (u daljem tekstu AVII); Narodna banka 1884-1934, Beograd 1934, 99.

4 N. Vučo, n. d, str. 9.

Radi obeštećenja stanovništva koje je pretrpelo štetu prouzrokovanu ratom, država je od 1922. godine počela da izdaje obveznice ratne štete u nominalnoj vrednosti od 1.000 dinara po komadu sa 2,5% godišnjeg interesa i amortizacionim rokom od 50 godina. Do kraja 1923. godine je tih obveznica, prema zvaničnim podacima, izdato za blizu pet milijardi dinara, a kasnije je u opticaju bilo i do sedam milijardi dinara. Pošto u početku obveznice nisu kotirane na berzi, imaoći tih papira – mahom seljaci i siromašni slojevi gradskog stanovništva oštećenog za vreme rata, prodavali su ih u bescenje da bi što pre došli makar i do najmanje gotovine. Obveznice ratne štete su ubrzo postale jedno od najunosnijih sredstava špekulacije u rukama bankara, političara i “poslovnih” ljudi predratne Jugoslavije. Cena se kretala uglavnom manje od 100 dinara za jednu obveznicu od 1.000 dinara nominalne vrednosti, a kupovali su ih u velikim količinama agenti, najvećim delom za račun beogradskih i zagrebačkih bankara. Na taj način su ostvarivane ogromne zarade špekulanata.⁵

Zbog opšte dezorganizacije, moratorijuma i valutne nesređenosti, zbog nerešenog krunskog pitanja, novčani zavodi nisu mogli otpočeti rad niti pružiti potrebne kredite. I dok je špekulativna trgovina cvetala, proces obnavljanja proizvodnje je tekao sporo. Obnavljanje proizvodnje je najpre počelo u poljoprivredi. Tehnička opremljenost je bila niska, ali obrada zemlje je bila moguća ralom i motikom. Kako su mnoga seljačka gazdinstva u potpunosti upropašćena u toku rata, bez inventara, stoke i radne snage, to se proizvodnja odmah posle rata svela na minimum. Većina je proizvodila samo za svoje potrebe, tzv. naturalni način proizvodnje, a ne robni za tržište. O zaostalosti poljoprivredne tehnike najbolje svedoči činjenica da je 1920. godine u celoj zemlji na 762.400 plugova dolazilo 347.000 ralica. No ipak, poljoprivreda je bila osnovna privredna grana. Na selu je živelo 86,8% stanovništva.⁶

Osim poljoprivredne proizvodnje, odmah posle Prvog svetskog rata, počela se razvijati i zanatska proizvodnja. I zanatlije su počinjale samostalnu delatnost sa malim kapitalom, zahvaljujući čemu je zabeležen veliki porast broja zanatskih radnji. Već u 1920. godini bilo je protokolirano – 1.728 radnji, a u 1921. godini – 3.432 radnje. Za otvaranje jedne zanatske radnje bile su dovoljne dve-tri hiljade dinara. U proseku za protokoliranje firme nije bilo potrebno više od 200-300 dinara. Ostala sredstva su trošena za nabavku inventara, alata i potrebnog materijala. Iako je tada tehnički progres već zahvatio znatan deo zanatskih preduzeća u drugim zemljama, za Srbiju je bilo svojstveno da je dominiralo sitno zanatstvo. Ono je davalo pečat zanatskoj

5 Isto; Momčilo Isić, *Poljoprivreda Srbije 1918-1925*, Beograd 1995, str. 57 (u daljem tekstu: M. Isić, n. d.).

6 S. Dimitrijević, n. d, str. 8-12; M. Isić, n. d, str. 73; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1984*, Zbirka dokumenata, Beograd 1985, str. 251.

proizvodnji u Srbiji, jer je bilo nesrazmerno brojnije od većih zanatskih preduzeća. Zanatlije su se susretale sa mnogobrojnim teškoćama, od kojih su najveće bile konkurencija industrije i nedostatak obrtnih sredstava. Pitanje kreditiranja zanatlija je predstavljalo važan socijalno-ekonomski problem, jer su zanatlije kao mali privrednici teško dolazili do kredita. Usled nedostatka sredstava i neloyalne konkurencije, u zanatstvu je dolazilo do čestih stečajeva.⁷

Obnavljanje drugih privrednih grana u Srbiji bilo je diktirano u prvom redu potrebama vojske. Popravka puteva i pruga vršena je zavisno od brzine prodiranja savezničke vojske prema severu, a i od dužine pruga i njihovog stepena oštećenja. Prvo je proradila pruga Paraćin-Zaječar, na kojoj je prevoz počeo da se obnavlja 18. novembra 1918. godine. U novembru 1918. godine dovedena je u upotrebno stanje i železnička pruga Šabac-Loznica. Pruga Beograd-Niš-Skoplje, koja predstavlja kičmu saobraćaja u Srbiji osposobljena je za rad posle velikih napora krajem jula 1919. godine. Ostale pruge su za saobraćaj osposobljene uglavnom u prvoj polovini 1919. godine, sem onih čije je konačno završavanje zavisilo od popravke mostova, na primer pruga Kruševac-Užice i Čačak-Lajkovac. Pruga Kruševac-Užice je u saobraćaj puštena tek u oktobru 1919. godine, a Čačak-Lajkovac još kasnije. Radionica za opravku lokomotiva u Nišu (jedina u Srbiji) bila je tako temeljno opljačkana krajem rata da je sa izvesnim radom počela tek u novembru 1919. godine. Beograd je zbog porušenog Savskog mosta i nedovoljnog broja rečnih lađa ostao tokom 1919. godine bez uredne komunikacije sa severnim krajevima. Zbog teškoća na popravci Savskog mosta, Beograd je povezan sa severnim delovima zemlje tek u novembru 1919. godine.⁸

Takvo stanje železničke mreže bilo je daleko od normalnog. Od 136 lokomotiva normalnog i 68 lokomotiva uzanog koloseka, kojima je raspolagala Srbija 1914, kraj rata je dočekalo 60, odnosno 14 lokomotiva, a i one su bile dotrajale. Opravke na prugama i mostovima bile su nesolidne i privremene, a 60% pragova je bilo trulo, zbog čega je maksimalna brzina vozova iznosila 25-30 km/h. Osim toga, saobraćaj je bio vrlo neuredan. Na pruzi Kruševac-Užice saobraćala su samo po tri mešovita voza nedeljno u jednom pravcu. Tamo gde su pruge bile delimično popravljene korišćen je i drumski saobraćaj.⁹

Međutim, uspostavljanje saobraćaja, makar i delimično regulisanog, imalo je osobitu važnost za razvoj ostalih privrednih grana i za snabdevanje stanovništva. Odmah posle uspostavljanja saobraćaja počela je proizvodnja u rudnicima. Otvaranje rudnika i proizvodnje, u prvom redu uglja, bili su

7 Istorijski arhiv Beograda, Fond Radničke komore 1926-1930, kutija 70 (u daljem tekstu: IAB,).

8 AVII, popisnik 3, k-312-43-p-12.

9 Andra Stanić, *Naš železnički saobraćaj*, "Novi život", I-1920, str. 242-243.

takođe diktirani potrebama vojske. Radnu snagu za rad u rudnicima obezbeđivala je komanda demobilizacijom vojnih obveznika, a sredstva su davale strane kompanije. Zbog finansijske slabosti, domaći kapitalisti nisu mogli da pruže potreban kapital za podizanje železnica, otvaranje većih rudnika i stvaranje industrijskih preduzeća čiji je proces proizvodnje tražio velika postrojenja, što je ostalo u domenu državnog sektora i podmirivano u prvom redu stranim zajmovima. Tokom 1919. godine, Narodna banka je dala privredi oko 15.000.000 novih kredita, što je bilo nedovoljno za obnovu čak i najmanje oblasti u novoj državi.¹⁰

Proces obnavljanja fabrika i fabričke proizvodnje tekao je najsporije. Većinu fabričkih postrojenja i opreme neprijatelj je odneo ili namerno uništio. Tako je izvesna oprema fabrike šećera sa Čukarice nađena u Budimpešti, dok su mnogi važni delovi Beogradske električne centrale demontirani i razbacani na razne strane. Sakupljanjem odnetih i rasutih delova i njihovim montiranjem te fabrike su bile delimično osposobljene za proizvodnju, ali tek u drugoj polovini 1919. godine. Fabrika šećera je otpočela da radi sredinom novembra iste godine. Nešto ranije su proradile neke fabrike zaostale od okupatora, koje nisu bile na vreme evakuisane. Monopolska uprava je pronašla sve mašine i kartonažu nemačke fabrike cigareta u Smederevu. Austrijanci su imali fabriku cigareta u Beogradu, koja je takođe zaplenjena neoštećena i koja je odmah mogla da nastavi sa radom.¹¹

Teškoće u obnavljanju privrede dolazile su i otuda što se kapital koristio u prvom redu za trgovinu, a tek onda za obnavljanje preduzeća i u veoma retkim slučajevima za podizanje novih. Zbog takve orijentacije poslovnih ljudi, neke veće tekstilne fabrike, npr. Fabrika štofa "Ilić i kompanija" u Leskovcu, Predionica pamuka i tekstilna fabrika u Nišu i Tekstilna fabrika u Beogradu nisu bile obnovljene ni do kraja 1920. godine, a Fabrika stakla u Paraćinu je proradila tek u septembru 1921. godine.¹²

Osim nedostatka kapitala, i sama državna inicijativa za obnavljanje privrede bila je nedovoljna, kao što je bila nedovoljna i briga države za snabdevanje stanovništva. Pitanje ishrane i smeštaja stanovništva bili su akutni privredni problemi posle rata. Vlada i njeni organi nisu ništa učinili da se imanja ratnih profitera konfiskuju i razdele siromašnim stanovnicima i žrtvama rata. Isto tako ništa nije učinjeno da se ublaže teški problemi smeštaja, ishrane i snabdevanja stanovništva i da se izvrši rekvizicija stanova i gomilane i skrivene robe u magacinima ratnih bogataša.¹³

10 Narodna Banka, str. 100.

11 IAB, Fond berze rada, Zapisnici Saveza monopolskih radnika.

12 Izveštaj inspekcije rada Kraljevine SHS u njenom poslovanju u godini 1920, Beograd 1921, str. 74.

13 Dragoslav Janković, *Duštveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba Hrvata i Slovenaca, uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista)*, "Istorija 20. veka"

Zbog neurednih saobraćajnih veza i opšte oskudice u životnim namirnicama, celokupan trgovački promet nije mogao biti slobodan. Spoljna trgovina je bila vezana za dozvole i stajala je pod kontrolom Centralne uprave za trgovački promet sa inostranstvom. Ta je ustanova po raznim naredbama vlade imala za dužnost da sa susednim zemljama zaključuje ugovore o trgovačkom prometu, da kontroliše izvoz i da stvara obračune za uvezenu robu. Unutrašnja trgovina takođe nije bila slobodna. Celokupno snabdevanje građanstva životnim namirnicama vršile su "centrale za ishranu", to jest trgovačke ustanove a njih su vodile državne ili samoupravne vlasti. Odmah posle ujedinjenja svaka administrativna oblast je imala svoju centralu, ali njihov rad na snabdevanju građanstva nije koordinisala niti rukovodila neka vrhovna institucija. Dešavalo se stoga da su pojedini krajevi zemlje imali hrane u izobilju, a drugi potpuno oskudevati.

U februaru 1919. godine donet je Ukaz o uvođenju slobodne unutrašnje trgovine, koji je imao za cilj da se obezbedi bolje snabdevanje stanovništva opustošenih krajeva potrebnim proizvodima, ali nije doneo željeni efekat. Naprotiv, naglo je procvetala špekulativna trgovina. Prehrambeni proizvodi nisu prodavani u zemlji, već su krijumčareni u Mađarsku i Austriju, gde su zarade bile mnogo veće. Ministarstvo ishrane i obnove zemlje je više puta pokušavalo da preko organa vlasti spreči tu pojavu.¹⁴

Međutim, i oni koji su bili dužni da kontrolišu izvoz, bili su potkupljivani i pomagali su da se krijumčari uspešno prebace preko granice. U novembru 1919. godine donet je Zakon o slobodnoj trgovini i van granica zemlje. No i tada je bilo raznih zloupotreba sa izvoženjem robe koja nije bila namenjena izvozu. Bilo je i švercovanja države i uz njeno prećutno odobravanje. Iz izveštaja Ministarstva finansija, podnetog Privremenom narodnom predstavništvu 24. marta 1920. godine vidi se da je Centralna uprava samo preko beogradske finansijske uprave izvezla artikle za koje nije bila plaćena carina u iznosu od preko 15.000.000 dinara.¹⁵

Kao jedna od najvećih prepreka u radu na obnovi zemlje bila je raznolikost u novčanim sredstvima koja su posle oslobođenja cirkulisala u pojedinim delovima novostvorene države. Na državnoj teritoriji Kraljevine SHS cirkulisale su razne novčanice: dinarske, austrijske krune, crnogorski perperi, bugarski levi i nemačke marke. Od svih tih moneta najviše je bilo austrijskih kruna; one su u Beču i Pešti štampane i ubacivane na teritoriju Jugoslavije, usled čega se njihovo povlačenje postavljalo kao neodložan državni problem. U prvo vreme vladala je potpuna neizvesnost u pogledu njihove vrednosti, a ta okolnost je nepovoljno uticala kako na proizvođače

- Zbornik radova, br. 1, Beograd 1959, str. 73.

14 M. Milenković, n. d, str. 21.

15 Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva Kraljevstva SHS, Zagreb 1921, 4, str. 407.

tako i na potrošače. Tek kada je regulisan odnos između Narodne banke i države (januar 1920) i njene kompetencije proširene na teritoriju cele Kraljevine SHS, moglo se pristupiti regulisanju valutnog pitanja. Krajem 1921. godine, izvršena je potpuna unifikacija novca zamenu kruna za dinarske novčanice, u odnosu 4 krune za 1 dinar, posle čega je kruna definitivno povučena iz opticaja. Količina dinarskih novčanica znatno se povećala, ali se smanjio procenat pokrića novčanica kod Narodne banke, došlo je do slabljenja vrednosti dinara, što je dovelo do nagle inflacije.¹⁶

Uvođenjem jedinstvene valute, brzim bogaćenjem preduzetnika i predstavnika vlasti u špekulantskim poslovima stvoren je određen kapital, a stalni pad vrednosti dinara uslovio je brže industrijske plasmane. Godine 1921. povećana je carinska zaštita za industrijske proizvode, čime je stimulirana domaća industrija. Specijalno mesto u toj politici zauzima rešenje ministarskog saveta od 22. 9. 1920. godine, po kome je predviđeno da industrijska preduzeća mogu da uvoze bez carine kompletne industrijske instalacije i mašine, druga sredstva za proizvodnju i materijal koji se ne proizvodi u zemlji ili proizvodi u nedovoljnim količinama.¹⁷

Industrija i zanatstvo Srbije su uživali i povlastice iz čl. 140 Zakona o radnjama, po kome je pri nabavkama za državu, okruge, srezove ili opštine usvajana ponuda prvenstveno domaćih proizvođača (zanatlijskih zadruga, pa zatim domaćih zanatlija, industrijalaca i trgovaca) iako su njihove cene za 5-10% bile veće od najnižih ponuda stranih proizvođača po uračunatoj carini i transportu. U inostranstvu su se mogle poručiti samo one količine dotičnih artikala koje se u zemlji nisu mogle u određenom roku izraditi.¹⁸

Zahvaljujući svim navedenim povlasticama domaćoj industriji, u Srbiji je beležen porast industrijskog razvitka. Rastuće potrebe za industrijskom opremom i potreba njenog brzog i jeftinog pribavljanja dovele su do uvoza starih i rashodovanih mašina iz industrijskih zemalja Srednje Evrope. Velika potrošnja industrijske robe i monopolistički položaj proizvođača omogućavali su u to vreme ostvarenje visokih profita nezavisno od racionalnosti proizvodnje. U Srbiji su se razvijale prvenstveno one industrijske grane, koje su nalazile sirovinsko i potrošačko područje u zemlji, u prvom redu, mlinska, prehrambena i tekstilna industrija. Delimično, neke industrijske grane su radile i za izvoz, prvenstveno proizvodnja mesa, brašna i pekmeza. Sem toga u izvozu su učestvovala rudarska i drvna industrija.

16 Narodna banka, str. 97, 103, 135.

17 Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1986, str. 80.

18 Navedena odredba Zakona o radnjama proširena je na celu zemlju tek finansijskim zakonom za 1927. i 1928. godinu, *Zakon o radnjama*, Beograd 1910, str. 74; S. Dimitrijević, n. d, str. 12.

Vlasnici kapitala kako pojedinci tako i banke bili su zainteresovani da zbog stalnog porasta cena novac ulažu u industrijska preduzeća, u zgrade, mašine, placeve i druga materijalna dobra. Vrednost tih dobara stalno je rasla, a to je značilo da je novac uložen u njih mogao samo da bude uvećan, a da bi njegova kupovna moć, pod uslovom da ostane slobodan, sigurno opala. Takvo ponašanje preduzetnika imalo je svoju tržišnu logiku i dovodilo je samo delimično do razvoja proizvodnih snaga, jer je ulaganjem u nepokretnosti najveći deo bankarskog kapitala bio trajno ili privremeno umrtvljen. Ulaganja u industrijska preduzeća jedino su davala efekte. Međutim, pokazalo se da su velike investicije sa malo sopstvenih sredstava dovodile do stečaja. Tako je Srbija pri samom obnavljanju privrede u nastojanju da se što pre nadoknadi izgubljeni bila suočena sa posledicama zakasnelog privrednog razvoja.

Summary

Recovery of Economic Life in Serbia After World War I

The First World War has left disastrous consequences on the development of Serbia. War has taken enormous human and material toll. Since sources of accumulation of Serbian capital were destroyed, at the beginning of restoration of economic life in Serbia reparations were the only source of economic recovery, and even survival in general.